

НЕХРАМОВІ ІКОНИ – ДУХОВНЕ ОСЕРЕДДЯ ПРОФАННОГО ПРОСТОРУ

Р. М. Гошовський

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
Інститут мистецтв, кафедра образотворчого мистецтва;
76014, м. Івано-Франківськ, вул. Сахарова, 34-а;
тел. +380 (342) 52-34-30*

Уперше з'ясовується роль й особливості впровадження нехрамових ікон у широке коло профанних інтер'єрів кінця ХХ – початку ХХІ століття. Визначаються традиції давньої хатньої ікони та її вплив на сучасні кімнатні й офісні ікони.

Ключові слова: *нехрамова ікона, хатня ікона, профанний простір, ікономалярство.*

Життя християнина від народження і до смерті супроводжує ікона у храмі чи в оселі. Ікона як дидактичний, виховний, психологічний засіб говорить про реалізм-дійсність Божої присутності, Божої дії.

Постановка проблеми. Іконне мистецтво можна умовно розділити на монументальне (стінопис) та станкове. Станкове ікономалярство, своєю чергою, типологічно систематизуємо на такі групи, як: храмові ікони (для церков, монастирів, каплиць,); ікони громадських споруд (заклади освіти, культури, охорони здоров'я тощо); хатні (помешкання, домівки, житла); ікони для виробничих, офісних приміщень; для транспортних засобів; родинні, подружні, патронажні тощо. Отже, можна виокремити два найбільші корпуси ікон: храмові і нехрамові, тобто такі, які знаходяться у звичайному профанному просторі. Але сучасний дизайн таких приміщень не передбачає для розміщення ікони чи настінного хреста. І в каталогах, і в телепрограмах пропагуються гламурні інтер'єри за принципами: ексклюзив, дороговизна та пишнота. Звідси вбачаємо актуальність означеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні є вже чимала кількість матеріалів про ікономалярство оселі, яке, як відомо, було переважно в інтер'єрах народного житла, надто ж на Заході України. Дослідники О. Кульчицька [5], Я. Музика, В. Свенціцька, Г. Островський [8], В. Мельник, В. Лукань, О. Романів-Тріска [7], О. Шпак [10] та ін. в основному зосереджували свою увагу на феномені цього виду ікономалярства, досліджували іконографію, композиційні особливості, колорит, техніку тощо. У той же час ще не було праці, присвяченої проблематиці взаємозв'язку, проникнення ікони в профанні інтер'єри.

Мета дослідження. Пропонована стаття ставить за мету вперше з'ясувати роль і особливості впровадження нехрамових ікон у широке коло профанних інтер'єрів кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Результати дослідження. Терміни “домашня” ікона чи “хатня”, “кімнатна”, ікона “житла” і “домівки” тощо, не повністю відповідає озна-

ченню кількох типологічних груп, а тому пропонуємо до використання узагальнений термін – “нехрамова” ікона.

Досконалим прикладом впровадження нехрамової ікони може бути інтер’єр традиційного українського народного житла. В минулому у кожному помешканні чи то сільському, а чи міському на найбільш почесному місці житла – на покуті, в “червоному куті” тощо, обов’язково поміщали ікони, інколи цілі домашні (хатні) іконостаси. Ікона була не просто сімейною реліквією, що передавалася з покоління в покоління, а свого роду моральним, етичним, виховним, об’єднавчим духовним центром.

Інтер’єр традиційного народного українського житла – унікальне і винятково цікаве явище. Чимало дослідників українського мистецтва та архітектури у своїх працях торкалися теми особливостей народного житла. Серед них варто згадати В. Самойловича, П. Юрченка, С. Таранушенка, Г. Логвина, А. Данилюка, І. Могитича, Т. Кіщука, М. Станкевича [9] та ін. Однак у їх дослідженнях проблема сакральної зони в інтер’єрі народного житла з певних причин була означена узагальнено і неакцентовано.

Організація внутрішнього простору українського житла у XVIII-XIX ст. відзначається однотипністю майже для всіх етнографічних районів [2, с. 323]. Згідно з традицією, внутрішнє обладнання народного житла виглядало так: зліва від входу в хату, значне місце посідала піч; уздовж задньої стіни, до кута – постіль; вздовж чільної та фасадної стіни – довгі лави; в куті, по діагоналі від печі – стіл, скриня, а проти печі, у куті – мисник. На чільній стіні або на покуті, у «червоному куті» на полицях розставляли ікони.

Архаїчні риси народного житла передбачали умовний поділ на три частини в єдиному житловому приміщенні: кухонна, спальна і святкова. Внутрішній простір розподілявся відповідно до вікових традицій, де кожен кут і суміжні зони мали в хаті певне функціональне призначення [6, с.110-125]. Одночасно з будівництвом хати виготовляли й обладнання інтер’єру – лави, постіль, жердку, мисник. До речі, таке типове планування було характерне не тільки для населення Карпат, а й для інших слов’янських народів. Одним із найважливіших центрів життя родини, найвагомим компонентом інтер’єру традиційного народного житла була так звана покуть, покуття (образник). Це куток розміщений по діагоналі від печі та місце біля нього. Найважливіші події родинного життя були пов’язані з покуттям. Кожний господар і господиня дбали про те, щоб якнайкраще оздобити покуть, стіну над ним. На стіні над покуттям вивішували ікони, які квітчали різноманітним зіллям, живими квітами, штучними чи засушеними, запашними і лікувальними травами. Оздобленням були писанки, зв’язані по два кукурудзяні початки (шульки) тощо. На культові свята (Зелені свята) ікони прикрашали різноманітним галуззям тощо.

В українських Карпатах почесним місцем вважається не лише кут, а й стіна проти дверей. На ній горизонтально в ряд розміщували ікони-образи. За образами як у найнадійніше місце клали на зберігання доку-

менти, цінні папери тощо. Під образами висіли фотографії, гончарні миски, фаянсові тарелі, топірці, тобівки, коники з сиру, весільні калачі тощо. Осібне місце в українському традиційному народному житлі займають ікони – на почесному місці – на покуті у “червоному куті” оселі.

Ікона – образ (грецьк.) – вікно в інший світ, світ потойбічний, світ духовний. Вікно в оселі символічно вважалося пуповиною між Всесвітом і хатнім світом, а ікона, як вікно між Богом і людиною, як духовний канал зв’язку між Богом і людиною. В іконі, мальованій на звороті скла, власне скло і є тією площиною крихкої поверхні межі між світом реальним і позареальним. Тому саме така ікона як вікно у світ сакрального всесвіту, виконана на звороті скла, природно стала органічним домінуючим святим центром оселі.

Ікона для оселі – порівняно нове явище в історії українського іконного малярства. Воно широко побутувало у гірських і низинних районах Західної України – Гуцульщині, Покутті, Лемківщині, Бойківщині з кінця XVIII ст. Для західного регіону, зокрема у Карпатах та на Прикарпатті, характерне ікономалярство на звороті скла, воно широко розповсюджувалось упродовж XIX – початку XX ст. і було одним із провідних видів мистецтва, рідше тут зустрічалась ікона на дереві. У цей же час на Буковині спостерігалася хатня ікона, мальована на фанері. На Поділлі хатні ікони писали олійними фарбами на домотканому полотні, в цьому регіоні значно рідше зустрічались ікони на склі. Черкащина також відзначалася наявністю ікон, мальованих на домотканому полотні. Ікони Слобожанщини та Подніпров’я, а також ікони Київського і Чернігівського Полісся були виконані переважно на дереві олійними фарбами.

Упродовж XVII-XVIII ст. головним центром розвитку високопрофесійних іконописних традицій на території Прикарпаття був Скит Манявський. Звідси по багатьох передгірських і гірських селах розійшлися десятки ікон найвищого гатунку, які давали народним майстрам багатий іконографічний і сюжетно-тематичний матеріал.

Близькість до Скиту Манявського, а також до бойківських і гуцульських поселень визначило появу та розвиток надзвичайно важливого осередку ікономалярства – містечка Богородчани. На зламі XIX-XX ст. тут працювала чимала кількість майстрів, серед яких до нас дійшли імена Петра Німчика, Кароля Німчика, який допомагав батькові в праці й самотужки виготовляв фарби, також майстра Митрика. Є відомості про богородчанського майстра Петра Нелічина, що народився 1853 р., та його синів, які продавали свої ікони на базарах прикарпатських містечок Отинії, Солотвина, Надвірної, тобто поблизу північно-західного кордону Гуцульщини.

Такі образи виглядали святковіше, ніж мальовані на дереві чи полотні, та й не темніли від часу, легко зберігали чистоту кольору, ніби освітленого з середини. Вони прикрашали чи не кожну сільську, а нерідко й міську оселю. Власниками таких ікон були багаті й малозаможні селяни та містяни. Особливо барвисто й урочисто ікони виглядали в ін-

тер'єрі народного житла в оточенні яскравих верет і ліжників, кахлів і посуду, писанок і народного одягу.

З Галичини через Волинь ікони мальовані на звороті скла стали відомі й на Сході України, куди привозилися на продаж. Проте власних центрів малювання таких ікон Придніпрянська та Східна Україна не знає, хоча були окремі майстри, які намагалися наслідувати своїх західноукраїнських колег.

Надавалася перевага одноосібним або парним іконам із великими і яскравими формами, які виразно прочитувалися на білій стіні, навіть у не зовсім добре освітленому помешканні. Такі ікони ставали домінантою оселі, найяскравішою “плямою” [3, с.97].

Якщо кілька таких, недорогих, що теж було дуже важливо, ікон розмістити на чільному (червоному) місці, на покуті, вони вже виконували роль хатнього іконостасу, який вносив у інтер'єр житла, окрім духовно-сакральної домінанти, яскравий мажорний кольоровий акцент. Тісно розставлені на полицках навпроти дверей, під незначним кутом від стіни, ікони вносили в інтер'єр оселі відблиск святковості та дзвінку мальовничість.

Не зважаючи на те, що з точки зору іконології й іконографії вони мали значні деформації й умовності, характерні для наївного мистецтва, в них є безліч прекрасних, бездоганних характеристичних ознак, з-поміж яких у першу чергу слід відзначити неймовірне відчуття декоративної композиції, пропорційності, а особливо колориту.

Народні майстри віддавали перевагу сюжетам, які пов'язані з давніми космогонічними уявленнями про добро і зло, з ідеєю оберегу і заступництва, землеробськими і скотарськими обрядами тощо. Світло ікон породжене не тільки блиском матеріалу, світло випромінюють самі персонажі. В народі найбільш улюбленими були образи святих Миколая, Юрія, Іллі, Петра і Павла та ін. Чільне місце у народному пантеоні святих займали Богородиця з Ісусиком, Параскева П'ятниця, Варвара, Катерина, тобто святі з ім'ям яких народ пов'язував захист від життєвих негараздів. Рідше зустрічаються ікони з образом Ісуса Христа, «Різдва Христового», «Страшного суду», «Притча про багача і бідного Лазаря», «Покрови» тощо.

Як і в словесному фольклорі, з-поміж інших сюжетів, центральне місце в іконографії ікон оселі належить образу святого Миколая. Життя і діяння цього святого були настільки переосмислені, пристосовані і адаптовані до реальної дійсності, що до нього зверталися з усіма помислами як до покровителя і заступника.

Не менш популярним серед ікон оселі був святий Юрій Змієборець. У народному середовищі він сприймався як образ вершника переможця і водночас тісно пов'язувався із скотарськими та хліборобськими обрядами.

Майстерність ікономалярів у першу чергу виявилась у відтворенні образу Богородиці. Її малювали як заступницю земного буття на червоному тлі, в оточенні архангелів, херувимів, квітів. Постаць Матері Божої

переважно подавалася збільшеним планом і вирізнялася монументальністю.

Характерною ознакою ікон оселі є складна композиційна побудова. На одному форматі народний маляр виводив два, три або й більше сюжетів. Найтипівішим було поєднання на одній площині зображення Розп'яття з Миколаєм та Богородицею обабіч.

Унікальність українського ікономалярства полягає в тому, що наші малярі зробили ікону як свідчення віри в Бога, обов'язковий атрибут домівки, традиційний чинник релігійного виховання на рівні родини, сім'ї, особи.

Наприкінці XIX – початку XX ст. таке улюблене українцями народне ікономалярство приходить до занепаду, оскільки не витримує конкуренції з друкованою продукцією. У цей час в Україні шириться мистецтво літографії та олеографії (техніка тиражування зображень з використанням олійних фарб). Потужні друкарські й літографські майстерні спроможні були друкувати набагато більше копій ікон-літографій та ікон-олеографій, ніж власноруч виконували народні майстри.

Незважаючи на те, що сільське населення ще довго трималося мальованої ікони, наступ «цивілізованої» промислової релігійної продукції призвів до стихання і, врешті, до повного занепаду зацікавлення до народного ікономалярства.

Неабияка обдарованість, дивовижне відчуття кольору з характерною йому свіжістю і дзвінкістю та водночас тональною злагоженістю, душевною теплотою при доволі скупих і обмежених зображальних засобах давав можливість народитися своєрідному явищу – народній іконі в традиційному українському житлі.

Художники-дизайнери сучасних житлових та громадських інтер'єрів назагал не приділяють належної уваги при їх проектуванні та створенні такому важливому елементу традиційного українського житла, яким є святий куток чи іконостас оселі. Якщо питання, що стосуються розміщення меблів, технічного начиння, творів образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва з металу, дерева, кераміки, текстилю і т.д. в інтер'єрі достатньо теоретично та практично опрацьовано, то ікона в інтер'єрі оселі – тема, якої фахівці намагаються не торкатися.

Відомо, що кількість і якість – різні категорії. Наївно вважати, що чим більше святих зображень в помешканні, тим благочестивіший його власник. Несистематизоване зібрання ікон, що займає значну частину житлового простору, репродукцій, церковних календарів тощо, нерідко має протилежний вплив на духовне життя людини. Дім, помешкання є лише продовженням храму. Тому не слід допускати змішування різних за онтологією понять храму і дому. Однак ікони в помешканні обов'язково мають бути. В достатній кількості, але в розумних межах.

У власника сучасного житлового приміщення, особливо міської квартири, нерідко виникають питання, як правильно розмістити ікони, які ікони необхідно мати у помешканні, чи мають вони бути винятково мальованими, ручної роботи чи можна використовувати репродукції і

т.д. З огляду на це є кілька рекомендацій і побажань, які вдалося означити впродовж теоретичного та практичного зацікавлення цією проблематикою, під час спілкування зі священниками та художниками, дизайнерами, а також людьми, які мають влаштовані Святі іконні молитовні місця в оселі.

Важливо, щоб помешкання було освячене, щоб у ньому був хрест, один із найважливіших, найпоширеніших символів християнської віри. Хрест як сутність людського, земного (коротке рамено) і сутність божественного, небесного (довге рамено), перетин земного і небесного, божественного і людського. Хрести інколи поміщають на косяках дверей. Хрестом, як правило, увінчується композиція ікон у відведеному для цього в оселі місці.

Ікони слід розмістити у вільному і доступному місці. Звичайно, ікони бажано розташувати на східній стіні кімнати, але якщо будинок зорієнтований так, що на сході знаходяться вікна чи двері, то можна використовувати південну, північну чи західну стіну помешкання. В багатокімнатних квартирах молитовний куток чи іконостас розміщають, як правило, в більшій з кімнат, в інших необхідно помістити хоча б по одній іконі, в тому числі й на кухні, у дитячій кімнаті, спальній і т.д.

Варто передбачити, щоб перед іконами було достатньо вільного простору. Вибираючи місце для “домашнього іконостасу” (це поняття виникло швидше ніж “домашній кінотеатр”), необхідно уникати близького сусідства ікон з телевізором, комп’ютером, відео-аудіо центрами чи з іншою побутовою технікою. Ці атрибути сучасного житла належать нашому часові, термін їх використання порівняно короткотривалий, їх призначення не відповідає призначенню Святих зображень, тому поєднувати їх разом не слід.

Також не потрібно допускати змішування ікон з предметами декоративного убранства світського характеру: статуєтками, тарелями, панно тощо. Прикрасою іконостасу оселі можуть бути живі або висушені квіти, гілочки верби, калини тощо. Інколи окремо висячі ікони, згідно з традицією, декоруються вишитими рушниками.

Не має бути між іконами картин, репродукцій картин і фотографій, за винятком фотографій з ікон. Ікона сповіщає про святість, являє нам духовний світ, тоді як картина, фотографія показує світ реальності, матеріальності, навіть якщо вона близька і важлива нам. Фото, картини – звичайно ж, мають бути в помешканні, але розміщувати їх слід не біля ікон.

Обов’язкова присутність у помешканні ікони Спасителя та ікони Божої Матері. З іконографії Христа, як правило, вибирають поясне зображення, а з Богородичної іконографії – ікони «Одигітрії – провідниці», «Слеуси – замилування» тощо. Звичайно, якщо пам’ятною датою в родині є дні пошанування певних ікон, чи зображення святих, імена яких мають члени сім’ї, то є сенс мати в оселі такі ікони.

Для тих, хто має можливість у помешканні мати більшу кількість ікон, можна доповнити свій іконостас зображеннями місцевих святих і,

звичайно, великих Святих України. Традиційно це св. Микола, Петро і Павло, Андрій, Іван Предтеча, євангелісти; мч. Борис і Гліб, св. Володимир і Ольга; св. Ілля, Георгій Побідоносець, Пантелеймон, Катерина, Параскева, Віра, Надія, Любов і їх мати Софія, архангели Михаїл і Гавриїл тощо. Не зайвим в інтер'єрі буде зображення чудотворних ікон. Зрештою, вибір ікон для оселі має індивідуальний характер і залежить від різних умов.

Щодо репродукцій ікон, то очевидно, інколи краще мати у помешканні добру репродукцію відомої ікони, ніж ікону мальовану, але поганої якості.

Тому якщо зображення не викликає почуття внутрішнього благоговіння і відчуття дотичності до святості, якщо воно сумнівне з точки зору іконології та іконографії, то кращим буде утриматися від розміщення таких творів у житловому приміщенні. А репродукції канонічних ікон, освячені і належним чином оформлені, посядуть гідне місце в оселі.

Як розмістити ікони, в якій послідовності і чи є у зв'язку з цим суворі настановчі вимоги? У церкві – так! Святе місце оселі можна обмежити деякими головними правилами. Наприклад, якщо ікони розміщені безсистемно, без продуманої композиції, не симетрично, то це викликатиме постійне відчуття незадоволення їх розміщенням, бажанням усе змінити, що відволікає від молитви. Також слід пам'ятати про принцип ієрархії: не поміщати, до прикладу, ікону місцевовшанованого святого над іконою Спаса, Богородиці, Св. Трійці тощо. Ікона Христа повинна бути праворуч від предстоячого, а від Божої Матері – зліва, як в класичному українському іконостасі. Якщо в помешканні є особлива ікона (палладіум), яка передається у спадок, то її можна зробити центром домашнього іконостасу.

При доборі ікон треба стежити за тим, щоб вони мали образну й стилеву спільність, були виконані у єдиній художній і технічній манері. Варто намагатися не допускати еkleктичних стилів, багатостилевості у відборі ікон. Верх такого іконостасу бажано завершувати хрестом. Під час молитви перед іконами може горіти свічечка чи лампадка, а у святкові дні та неділю – може горіти впродовж дня.

Якщо ж ікона знищилася і не піддається реставрації, таку ікону, особливо посвячену, ні в якому разі не слід просто викидати: до святині, навіть якщо вона втратила свій первісний вигляд, слід відноситися з благоговінням. Ікону необхідно віднести до церкви, де її сплять у церковній печі.

Ікона дарована чи придбана до шлюбу, уродин, хрестин, повноліття тощо, може бути добрим спогадом і цінним елементом домашнього іконостасу.

Література

1. Гоберман Д.Н. Искусство гуцулов / Д.Н.Гоберман. – М.: Советский художник, 1980. – 51 с.

2. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – 471 с.
3. Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР. – К.: Мистецтво, 1976. – 262 с.
4. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. – К.: Мистецтво, 1991. – 208 с.
5. Кульчицька Олена. Про народне малювання на склі. / Матеріали з етнографії та художнього промислу. – Львів, 1957. – Вип.3. – С. 172-176.
6. Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – 272 с.
7. Народна ікона на склі: альбом / наук. ред.: М. Станкевич; [О. Романів-Тріска]. – К.: Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, 2008. – 372 с.
8. Островский Григорий. Украинская народная живопись на стекле / Панорама искусств. – М.: Искусство, 1982, вип. 5. – С. 64-72.
9. Станкевич М. Є. Українське художнє дерево / Михайло Станкевич. – Львів: Національна академія наук України, Інститут народознавства, 2002. – 480 с.
10. Шпак О. Малярство на склі професійних митців / Оксана Шпак // Мистецтвознавство'11: Науковий збірник. – Львів: СКІМ, 2011. – С. 177-199.

Стаття надійшла до редакційної колегії 16.10.2011 р.

Рекомендовано до друку докт.мистецтвозн., професором Станкевичем М.Є.

NON-CHURCH ICONS – THE SPIRITUAL CENTER OF PROFANE SPACE

R. M. Hoshovsky

PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;

Institute of arts; department of fine art;

76014, Ivano-Frankivs'k, Acad. Saharov st., 34; ph. +380 (342) 52-34-30

First a role and features of introduction of no temple icons turns out in the wide circle of profan interiors of end XX – beginning of XXI age. Traditions of old domestic icon and its influence on modern room and office icons are determined.

Key nwords: *no temple icon, domestic icon, profan space, icon art.*